

Az Istenszülő-ikonok típusai

CHRYSOSTOMOS PIJENBURG HOLLAND ORTODOX PAP ELŐADÁSÁT ÁTDOLGOZTA: KIRÁLY ANDRÁS

„KI A KERUBOKNÁL TISZTELTEBB ÉS
A SZERÁFOKNÁL HASONLÍTHATATLANUL
DICSŐBB VAGY,
KI AZ ISTENT, AZ IGÉT SÉRÜLÉS NÉLKÜL SZÜLTED,
TÉGED, VALÓSÁGOS ISTENSZÜLŐ, MAGASZTALUNK”

A fenti idézet az Istenszülőhöz szóló legismertebb és leggyakrabban elhangzó dicsérő énekek egyike. Ez fejezi ki leginkább az Istenszülő-ikonok tartalmát. Az Istenszülő ikonjai nem Mária és fia e világi életének felszínes, történeti bemutatását kísérik meg, hanem azt a tényt ragadják meg, hogy Ő Istennek a Szülője, és ekként része Isten üdvözítő tervének is.

Az egyház Jézust mint Isten emberré lett Fiát vallja meg; ez a hittétel szerepel a Hitvallásban is, amelyet a niceai és konstantinápolyi zsinatok rögzítettek. Eszerint Jézus valóságos Isten és valóságos ember. Erre tekintettel nyilvánította ki az efezusi zsinat 431-ben, hogy Szűz Mária Isten Szülője. E mariológiai dogmát tehát a Krisztusra vonatkozó tanítás (krisztológia) magába foglalja. A háromságos Isten üdvözítő tervében Isten Szülőjének különleges szerep jut.

Az ember Istentől szabad akaratot nyert; erre tekintettel az Istenszülő beleegyezésére – Isten akarata előtti meghajlására és alázatára – is szükség volt ahhoz, hogy Isten emberré lehessen, és ezzel véghezvihesse az ember megváltását. Az Istenszülőt a Szentlélek árnyékozta be, és ez által válhatott Isten Szülőjévé. Isten tervével összhangban így Isten Fia emberré vált.

Az ikonok e felfoghatatlan misztériumot fejezik ki.

A Szentlélek által történt beárnyékolatása és Isten Fiának Tőle történt születése által az Istenszülő különleges viszonyban áll Fiával. E kiválasztottság Őt szentségben minden teremtmény fölé emeli. Az Istenszülő iránti tiszteletet az emberek minden időben és a földkerekség minden részén ikonokban juttatták kifejezésre.

A hívők jámborsága folytán az Istenszülő ikonjainak nagyon sok fajtája alakult ki; itt most csak arra van módunk, hogy azok némelyikét

emeljük ki és magyarázzuk meg. Röviden, a teljesség igénye nélkül és bizonyára nem szigorú tudományossággal, de az ikonográfia precizitásával szeretnék néhány ikont bemutatni és megmagyarázni.

Az ikonok esetében mindig nagyon fontos, hogy valamilyen ősképre nyúljanak vissza. Ez garantálja az ikon valódi arculatát és azt, hogy az nem a művészi fantázia eredményeképpen jön létre.

Az Istenszülő ikonjai a *Szent Lukács által készített ősképek* valamelyikére vezethetők vissza; így ez utóbbiaknak – amennyiben fennmaradtak – ugyanaz az arcfelépítése. Jóllehet a cél a földöntúlnak az ábrázolása, mégis e világi a hordozója a már említett misztériumnak. Az Istenszülő ikonjainak is Mária valódi kép-mására kell visszavezethetőnek lenniük.

Jó példa erre a Rómában fennmaradt, a Santa Maria Nuova (vagy másképp: Santa Francesca Romana, a Forum Romanum szélén) templomban található Istenszülő-ikon. Ez egy 5. századból származó, töredékes Istenszülő-képmás, amelyen fellelhetjük a későbbi évszázadok Istenszülő-ikonjainak legfontosabb vonásait.

Az Istenszülő-ikonok egyik típusa az ún. *orans*, vagyis *imádkozó Istenszülő*. Az Istenszülő karjait imádságra emelve kifelé néz, legtöbbször a gyermek Jézus arany fénygyűrűben látható a mellkasán. Olyan változata is ismert, amelyen a gyermek Jézus a térdén ül. Ezen ikonok Izaiás próféta jövendölésének megfelelően kerültek megformálásra: „Ezért az Úr maga ad nektek jelet: Íme, a szűz fogan, fiút szül, és Emmáuelnek nevezi el” (Iz 7,14). Innen származik az ikontípus neve: „Istenszülő, a Jel”. Ebben az ikonban a prófécia fejeződik ki. Az Istenszülő alázata, odaadása és Istenbe vetett bizodalma révén Isten emberré vált, felvette az emberi alakot, és Máriát minden hívő anyjává tette. Azt a pillanatot ábrázolja az angyali üdvözlés közben, mikor Mária azt mondja: „legyen nekem a Te igéd szerint” (Lk 1,38). Az ikonon a gyermek Jézust a megtestesülés pillanatában látjuk az Istenszülő méhében. Ha a gyermek Jézus ruhája arany, az isteni dicsőséget jelképezi; ha vörös és kék,

az a két természetét. Egyes képeken tekercset tart a kezében, ez a tanítást jelképezi. Teste gyermeki, arca felnőtt, jelképezvén, hogy egy személyben volt megfogant embergyermek és az egy, örök Isten.

Sajátos fajtája a szentély félkupoláját teljesen betöltő ábrázolás, mely azt jelképezi, hogy az Istenszülő emberi testben hordta a leghatalmasabbat, a legnagyobbat, a világ teremtőjét. Innen ered az elnevezése, *platytera*, vagyis szélesebb, tágasabb. Szűz Mária *platytera* ton ouranon, vagyis „az egeknél szélesebb” lett ezáltal.

Az Istenszülő-ikonok egyik legelterjedtebb fajtáját képezik az ún. „*hodigitria*” (útmutató) ikonok; ezek közé tartoznak azok is, amelyek a Szent Lukácstól származó ösképre vezethetők vissza. A legenda szerint Szent Lukács még az Istenszülő földi életében képet festett róla, amelyet Mária maga áldott meg. A hagyomány elbeszéli továbbá, hogy Szent Lukács ezt az ikont és az általa írott evangéliumot tanítványaának, Theophilosznak küldte el, Alexandriába. Az 5. században az ikont onnan Eudoxia császárné Konstantinápolyba vitette. A *hodigitria* ikonok kezdetben teljes alakban, ma már félalakosan, általában állva vagy trónon ülve ábrázolják a kifelé néző Istenszülőt, aki minden esetben (többnyire bal) karján tartja a gyermek Jézust, miközben kezével rámutat: Ő az út. A gyermek Jézus általában egyik kezével áldást ad, a másikban tekercset tart.

mekére váró sorsnak. A szeretetteljes anyai ölelés elválaszthatatlan a fia sorsa miatti kínzó fájdalomtól. Az iránta való részvét itt egyfajta minden teremtmény iránt érzett anyai részvét is egyben, akikért Ő önként feláldozza magát. Szeretettel öleli magához az ijedt gyermeket, és szomorúan néz a szemlélőre. Mindeközben kezével a világ megváltója felé mutat, és saját fájdalma az emberi fájdalom iránti szánalom-má változik. Isteni gyermekében egyúttal minden olyan embert meglát, akivel itt e földön igazságtalanság történik. Ebben az ikontípusban a fia miatt fájdalmat érző anya ábrázolásában fejeződik ki a legtökéletesebb módon a mindent átfogó, határtalan szeretet. Ez a kép Isten határtalan szeretetét ábrázolja, amely még a halál után is érvényesül.

További példa az Istenszülő jaroszlavi ikonja. Az anya és a gyermek bensőséges kapcsolata itt még jobban kifejezésre jut. Az Istenszülő még erősebben magához szorítja a gyermeket; Jézus pedig jobb kezét vigasztalóan anyjára helyezi. Mindazonáltal minden bensőséges és megindító hatás ellenére az ábrázolás magasztos marad. Az isteni gyermek szeretetét fejez ki anyja iránt, az anya úgyszintén a gyermek iránt. Ebben az oly emberi viszonyban megmutatkozik Isten irántunk való örökké aggódó szeretete.

Úgyszintén ez az aggódó isteni szeretet fejeződik ki a doni Istenszülő-ikonokon. A gyermek szeretettel simul anyja arcához. A *hodigitria* ikonok fejedelmi méltósága itt jobban megmaradt, mint sok más ikontípus esetében. Áldást osztva, kezében irattekercset tartva trónol a gyermek Jézus, kit az Istenszülő mindkét kezével tart; mindkettőjük tekintete gyengéd. Erről az ikonról Istennek a teremtményei iránti bensőséges szeretete sugárzik felénk, az Ő üdvözítő terve által nyújtott biztonság, de kifejezésre jut az isteni teremtés szépsége és harmóniája is.

A maphorion, azaz az Istenszülő felsőruházata vörös, az aranysegők és rojtok a Szentlélek által történt beárnyékoltságának szimbólumai. A három csillag, amelyek a ruházat felső részén, valamint kétoldalt a vállakon láthatók, az Istenszülő örök szüzességére utalnak: a szülés előtt, a szülés alatt és a szülést követően is tiszta maradt. Az alsóruházat kék színe a teremtettnek, azaz az Ő emberi mivoltának a kifejezése, tehát arra utal, hogy Isten Szülője ember, akit a Szentlélek ereje árnyékol be. (A Krisztus-ikonokon a két szín az alsó- és a felsőruházat pont fordítva figyelhető meg. Krisztus vörös színű alsóruházatot visel, felette pedig kék köpenyt, ami annyit jelent: Isten, aki emberi természetbe öltözött.)

A gyermek Jézus ezeken az ikonokon bíbor- és aranyszínű ruházatot visel – mint öröktől fogva való Isten. Ezen ikonok mély nyugalmat és fennkölt nemességet sugároznak. Az Istenszülő jóságosan fia felé mutat, ezzel mutatja az utat az örökkévaló Istenhez.

További ikontípus az ún. *háromkezű Istenszülő*. A gyermek az Istenszülő jobb karján ül. Az Istenszülő e típusnál is a szemlélő felé néz, a gyermek pedig az anyjára. E típus sajátossága az ikon alján megjelenő harmadik kéz, amely egyértelműen fogadalmi jellegű. A hagyomány beszámol arról, hogy Damaszkuszi Szent János teológust, egyházatyát, az ikontisztelet védelmezőjét (650–749) a képrombolás elítélése miatt árulás vádjával az egyik kezének elvesztésére ítélte a damaszkuszi kalifa. Az ítélet végrehajtása után a szent az Istenszülő ikonja elé helyezte levágott kezét, és gyógyulásért imádkozott, másnapra a keze a helyén volt, mintha nem is vágták volna le. (Ezt a történetet a máriapócsi kegytemplom egyik színes ablakán is ábrázolták.) Szent János a gyógyulásért hálából készítette e fogadalmi kezét. A későbbi ikonmásolók a harmadik kezét is – minden hagyomány ellenére – természetes kéznek festették meg, így az ikon azt a benyomást kelti, mintha az Istenszülőnek három keze lenne. A 19. században az egyik orosz zsinat újból kifejezetten megtiltotta e háromkezű ábrázolást (*tricherosa*), és előírta, hogy a harmadik kezét jól láthatóan csak fogadalmi kézként szabad ábrázolni.

Az Istenszülő-ikonok következő típusa az *irgalmas Istenszülő* (*eleusza*) ikonja. Az e csoportba sorolható ikonok már nem olyan ünnepélyesek és szigorúak, mint a *hodigitria* ikonok, sokkal inkább az emberi együttérzés, az anyai szeretet és a gyengédség áll a középpontban. Az ilyen ikonokon az Istenszülőt fájdalom tölti el, Simeon jóvendülésének ismeretében: „Íme, ő sokak bukására és feltámadására lesz Izraelben. Jel lesz, amelynek ellene mondanak – és a te lelkedet tör járja át...” (Lk 2,35). Bizáncban ez a típus viszonylag ritka volt, Oroszországban viszont annál inkább kedvelt és elterjedt. Ezen az ikontípuson jut leginkább kifejezésre az, hogy az anya tudatában van az isteni gyer-

Az ún. *trónon ülő Istenszülő* típus jellemzője, hogy az Istenszület trónon ülve, királynőként, ölében a gyermekkel ábrázolja; egyfajta hodigitria ikonról van tehát szó. Nem nehéz felfedezni, hogy a hodigitria ikonok e típusból alakultak ki.

Az *Istenszülő oltalma* Szűz Máriát imádkozó (orans) tartásban ábrázolja, akár fél-, akár egész alakosan. Kezében kendőt tart, mely az oltalmat szimbolizálja. Gyakran templomok, épületek, szentek láthatók lábainál, melyekre kiterjeszti oltalmát.

A „*Tebenned örvendez minden teremtmény*” ikon ismét világosan és egyértelműen megmutatja Isten akaratelhatározásának egész misztériumát, annak nagyságában és magasztosságában. Az ikon központi részén az Istenszülő trónon ül, körülveve angyalokkal és szentekkel, akik itt az egész teremtést jelképezik. Ez az ikon kiválóan visszaadja képen azt, ami Nagy Szent Bazil liturgiájában szavakban az alábbiak szerint hangzik el: „*Tebenned örvendez, malasztal teljes, minden teremtmény: az angyalok rendek s az összes emberi nem. Te megszentelt hajlék, lelki édenkert s a szűzek dicsérete, kitől megtestesült az Isten, s gyermekszülött lett, bár öröktől Isten volt; mert a te méhedet égi*

trónná alkotta, s bensődet a mennynél éke-sebbé tette. Tebenned örvendez, malasztal teljes, minden teremtmény. Dicsőség néked!”

Oroszországban terjedt el a *kiapadhatatlan kehely* ikonja. Szintén orans tartásban ábrázolja az Istenszület, előtte egy kehelyben a mindkét kezével áldást osztó gyermek Jézussal. Ehhez hasonló az *életadó forrás* ikonja, mely hodigitria stílusban ábrázolja az Istenszület és a gyerek Jézust, miközben mindketten egy kehelyben állnak. A kehelyből néha víz folyik, az életadó forrás jelképeként. Magyarországról egy 1700 körül készült ilyen ikonról tudunk, mely a győri rác (ma görögkatolikus) templomban volt, ma a szentendrei Szerb Egyházi Múzeumban látható. Az ikonnak számos változata van: a kised és az Istenszülő

egyedül látható a kehelyben; máskor angyalok veszik körül; van, hogy medencébe folyik a kehelyből a víz; van, hogy a medencéből emberek isznak, a háttérben épületek vagy hegyek látszanak, stb. A legenda szerint egy Leo Marcellus nevű katona (a későbbi I. Leó császár) Konstantinápolyban sétált 450. április 4-én, amikor megszánt egy elveszett vak embert. Vízet keresett, hogy enyhítse szomját, amikor egy hangot hallott: „Ne keress tovább, a bokrok között megtalálsz. Adj inni a vak embernek, a sárral kend be a szemét, a helyen pedig építs templomot.” A sűrű bozót közt megtalálta a rég elfeledett Istenszülő-forrást, a vak ember pedig meggyógyult. 457-es trónra kerülése után pompás templomot épített a helyre. A történészek nem zárják ki a templom és kis monostor 5. századi létezését, de

annyi bizonyos, hogy Jusztiniánosz császár 559-560-ban az Hagia Szophia építkezéséről megmaradt köveket használta föl a templom átépítésére. A következő évszázadokban a templomot többször átépítették, a törökök 1453-ban lerombolták, az 1821-es görög szabadságharc során a helyén maradt kis kápolna is romba dőlt, betemetve a forrást. II. Mahmud szultán 1833-ban újjáépíttette, ám az 1955-ös, görögellenes muszlim pogromok alkalmával teljesen leégették, szerzeteseit meggyilkolták. Egy kis templom épült a helyére, mely ma is áll, a forrás (Hagaisma) ma is a keresztények csodatévő zarándokhelye.

Az Akathisztosz-himnusz XI. ikoszában is énekeljük: *Üdvöz légy, mert Isten kegyelmének bővizű forrása vagy!*

Egy érdekes ikonnal zárjuk gondolatainkat, a *Jessze fája* ikonnal. A Krisztus családfáját ábrázoló dús fa az alvó Jessze (Dávid király apja) oldalából nő ki, utalva arra, hogy az alvó Ádám oldalából lett Éva, valamint arra, hogy bár az igaznak mondott Jessze életéről nem tudunk semmit, de öröksége annál nagyobb. A fa törzsének tetején az Istenszület és a kisedet hodigitria stílusban látjuk, de előfordul két kezével áldást osztó kised is (egyes ikonokon pedig csak a felnőtt Krisztus látszik, az Istenszülő nélkül). Az oldalágak Krisztus előhírnökeit és megjövendőloít ábrázolják, egy-egy rájuk jellemző tárggyal vagy nyitott irattekercscsel a kezükben. A tekercseken a próféciajuk olvasható. Az ószövetségi próféták közül Dániel, Izaiás, Jeremiás, Sámuel, Habakuk, Mikeás, Ezekiel, Ámosz és Bálám, valamint Mózes, Dávid király és Gedeon láthatók. Előfordulnak ikonok tíz, húsz vagy akár huszonnégy oldalági alakokkal, az ősi ábrázolások azonban tizenkét előhírnököt láttatnak. Jessze fája ikon látható az ósatyák tiszteletére szentelt encsi templom ikonostázanak alapképsorában is.

